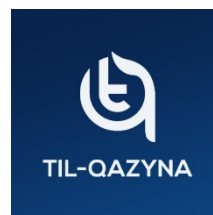

Қазақстан Республикасының
тәуелсіздігіне 30 жыл толуына арналған
**«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне
30 жыл толуына арналған
«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Пайдаланылған еңбектер:

1. Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию. – Алматы: Ғылым, 1998. – 540 б.
2. Hall E. The Silent Language. – Garden City, N.Y.: Anchor Press / Doubleday, 1959. – 240 p.
3. Сөздіктер: Заң терминдерінің қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздігі. Құраст.: Н.Дулатбеков және т.б. – Алматы, Жеті жарғы, 1995. – 144 б.; Заң терминдерінің сөздігі. – Словарь терминов законодательства. Құраст.: Оразалинов С., Айымбетов М., Бодаубай Б., Ақыпбекұлы Ө. – Алматы, Жеті жарғы, 2004. – 656 б. 3. Қазақша-орысша-ағылшынша және орысша-қазақша-ағылшынша дипломатиялық сөздік.. – Астана 2010.; Бакитов А., Жуманова Р. Французша-орысша-қазақша, қазақша- орысша- французша дипломатиялық терминдер сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 380 б.; Шалгинбаева Р. Немісше-орысша-қазақша, қазақша-орысша-немісше дипломатиялық терминдер сөздігі. – Алматы: «Фирма Орнак», 2013. – 396 бет.
4. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – N.Y.: McGraw-Hill, 1997. – 279 p.
5. Тоқаев Қ. Қазақстан халқына жолдауы // [https:// www. primeminister. kz](https://www.primeminister.kz) > address
6. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <https://egemen.kz> > last-news

Салқынбай А.

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

ҰЛТТЫҚ КОДТАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТАҒЫЛЫМ

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» делінеді [1]. Кез келген халықтың табиғатты, жалпы әлемді танып-білудегі танымы – адамзаттық танымның дамушы арналары ретінде бағалануы тиіс. Осы орайда, қазақ халқы қалыптастырған тотемдік ұғымдар да адамзат ойының дамуының бір көрінісі ретінде таныла алады. Кез келген халықтың табиғатты, жалпы әлемді танып-білудегі танымы – адамзаттық танымның дамушы арналары ретінде бағалануы тиіс. Осы орайда қазақ халқы қалыптастырған тотемдік ұғымдар да адамзат ойының дамуының бір көрінісі ретінде танылады.

«Тотем» сөзі оджибве тайпасының тілінде «ототеман» тұлғасында «оның тегі» деген мағынада жұмсалған. Бұл атауды термин ретінде алғаш рет ХҮІІІ ғасырда Дж. Лонг қолданған. Тотемнің мәні «адам баласы мен әртүрлі заттар, құбылыстар, өсімдіктер, жануарлардың шығу тегіндегі тектестік, бірлік» деп танылған. Ғалымдар тотемнің шығуын «шаруашылықтың қарапайым, түсініктің балаң кезеңінде пайда болған» деген қорытынды шығарады. Заттар мен құбылыстарды, жан-жануарлар мен өсімдікті, құстарды киелі санау, оны дәстүр ретінде кейінгі ұрпаққа мирас ету дүние жүзі халықтарының бәрінде дерлік кездеседі. Америка, Азия, Аустралия, Еуропа, Африкада мекендейтін халықтардың бәрінің тотемдік ұғымдары бар. Бұл танымдар дүние жүзі ғалымдарының назарын көптен-ақ өзіне аударған. Э. Тэйлор, З. Фрейд, А. Ланг, П.Хайтун, С. Толстов, Н.А. Алексеев, А. Рассоний, Д.К. Зеленин, С.Г. Нестеров, Г.Н.Потанин; қазақ ғалымдары – Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, О. Сүлейменов, Ә.Ахметов, А. Сейдімбек т.б. зерттеушілер осы мәселе бойынша ғылыми еңбектер жазған.

Қазақ халқының тотемдік нанымдары туралы айтылған пікірлер әр түрлі. Зерттеушілер қазақ тотемі ретінде күн, ай, өгіз, қасқыр, аққу, қарға, ағаш т.б. заттар мен жануарларды атайды. С. Ақатаев бұған қоса, ауыз әдебиетінде кездесетін үй жануарларының пірлері ретінде саналатын Шопан ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Қамбар ата, Шекшек ата да тотемдік түсінікпен байланысты деп қарастырады [2, 61-б.].

Қазақ халқының төл тотемін айқындау үшін, біз тілге, тілдік бірліктерге иек артамыз. Халық өзі киелі деп қабылдаған, қастерлеген ұғымдарды сөз арқылы мүсіндеп, таңбалап қалдырған. Тіл – адам танымының, ойының материалдық көрінісі десек, көшпелі ғұмыр кешіп, табиғаттың төл баласындай болған халық – бүкіл танымдық дәстүрі мен түсінігін, білімі мен білігін қасиетті сөз өнерінің қауызына сыйғызған. Ал халықтың тотемі болған зат не құбылыс

атауы қастерлі ұғым ретінде халық ауыз әдебиеті мұраларында, көне түркі жазба мұрағаттарында, тұрақты сөз тіркестері құрамында, мақал-мәтелдерде сақталып қалуы тиіс. Қабылданған тотемдік ұғым киелі саналып, сөзде оның қасиетін айқындайтын түсініктер болуы қажет. Қазақ елі – сөз өнеріне іждаһатпен қарап, сөз мәнісін ұғынған жұрт. Ендеше, тотемдік түсініктің тілде өрнектелуі, сақталуы заңды құбылыс деп танимыз.

Түркі тотемі (оның ішінде қазақ тотемі де) бөрі деп тану дәстүрі бар екені аян. Бұлай түсінудің терең сыры – тарихтың терең қатпарларында қалыптасқан мифтік аңыздар мен ертегілерде жатыр. Айталық, Ашина әулетінің пірі ретіндегі Көк бөрі бейнесі түркі халықтарының байрақтарында желбірегені, Қазақстан өңірінен табылған ескерткіш – балбал тастардан, халық ауыз әдебиеті нұсқаларында сақталған аңыз-әңгімелерден де белгілі. Бірнеше аңыздар академик Әлкей Марғұлан еңбектерінде берілген, онда: «Түрік қағанатын бірінші рет басқарған ғұн ұрпағы шене (бөрі) – ақылды, кемеңгер, ойшыл кісі болған»,– деп жазады автор [3, 8-б].

Көк бөрі – жалпы түркі, монғол жұртына ортақ тотем. Демек, көк бөрінің киелілік қасиеті ең көне заманда-ақ пайда болған түсінік. Ал қазақ халқының танымдық санасында «бөрі» бейнесі үнемі саналылық пен парасаттылықтың, ержүректілік пен батырлықтың символы ретінде таныла бермейтіні тағы да ақиқат. Қасқырды малдың жауы, жыртқыш деп білуі – күн көрісі ретіндегі тіршілігінің мәні болып табылатын төрт түлік малының басты жауы болғандығы. Қысы-жазы мал баққан даладағы қазақ баласы үшін, қасқыр оның бірінші жауы. Сондықтан да, оның атын атаса, өзі келіп бүлік шығарады деген түсінікпен, «қара құлақ», «ұлыма», «серек құлақ», «ит құс», «қасқыр» сияқты эвфемизмдермен атаған. Бөрінің тотем ретіндегі киелі түсінігі қазақ танымына тән болмауы да ықтимал. Ал Сүйінбай ақын жырлаған «Бөрі басы – ұраным, Бөрілі менің байрағым» деген толғауындағыдай, «бөрі» қазақ рулары мен тайпаларының ұраны мен таңбасында, байрағында болмағаны тарихи шежірелер мен тастарға қашалған таңбалардан белгілі. Демек, монғол халқына тән бұл тотемдік түсінік монғол үстемдігі тұсында немесе тарих сахнасында одан да бұрын болған. Найман мемлекеті кезеңіндегі екі халықтың тығыз байланыста ілік-шатыс болуынан ауысқан түсінік те болуы ықтимал. Рулық қауымның киелі бабасы саналуға тиіс тотемдік жануардың сол ру мүшелеріне жанашырлық, аналық сезімі баяндалатын қазақша аңыз, ертегілердің кездеспеуі – сөз кестелерінде бейнеленбеуі де көп жайтты аңғартса керек. Айталық, қырғыз халқының тотемі деп есептелетін Бұғы ана келбеті, оның мейірімділігі мен аналық жылуы, кеңдігі мен парасатты бейнесі қырғыз әдебиетінде ғажайып сезіммен жырланады.

Қазақ халқының тотемі қарға болған деген соны ойды А.Сейдімбеков «Ана тілі» газетінің бетінде жариялаған еді. «Қарға – Тәңірінің елшісі» атты бұл мақалада автор қарғаның тотем ретіндегі қасиетін дәлелдеуге талаптанды. Ел танымында қарға киелі саналды ма, жоқ па деген мәселеден бұрын, біз автор осыған дәлел ретінде келтіретін *қарғам-ау, қарғатай, қарғаш, қарға тамырлы қазақ* сөздерінің ішкі мағынасы мен дыбысталу тұлғасындағы өзгерістерді анықталық.

Танымал этнолог-ғалым А.Сейдімбеков «Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде» деген халық әніндегі «қарғам-ау» сөзін «қарға» мағынасында түсінген. Біздіңше, бұл екі атаудың арасында ешқандай мағыналық байланыс жоқ. Екі сөз – дыбысталуы жағынан ұқсас болып көрінгенімен, екі түрлі ұғымды анықтайтын омонимдес тұлғалар. Өлең жолындағы «қарғам-ау» сөзінің мәні Абайдың «көзімнің қарасы, көңілімнің санасы» өлеңінде айтылатын көздің қарашығымен бірдей мағынада, түбірлес, сабақтас. Мұндағы «қара» сөзінің негізгі мағынасы Махмұт Қашқаридың «Дивани-лұғат-ит түрк» атты еңбегінде «қарағ», «қара», «қарақас» түрінде келіп, «көздің қарашығы» (зрачок) деп түсіндірілген [4, 382-б.].

«Қарағ» сөзіне тәуелдік жалғауы (-ым, -ім) жалғанғанда, *қарағым* болады да, «екінші буындағы «а» дыбысына екпін түспегендіктен көмескіленеді, кейде түсіріліп те айтыла береді. Бұл – тілдік заңдылық. Яғни, «қарағым, қарғам» деген сөздер – бір түбір, бір ұғымды білдіретін атаулар. Сондықтан, қарағым, қарғам сөздері қаратпа сөз ретінде қатар қолданылып жұмсала

береді. «Қарғам, қарғатайым, қарғашым» деген сөздерді қолданғанда, кәдімгі қарғаға ұқсату, соның «сұлулығына» балау емес, көздің қарашығындай сақтауды, мәпелеуді, сүйюді меңзейді.

Құс атауының мағынасын білдіретін «қарға» сөзінің төркіні, біздің ойымызша, қарғаның «қарқ-қарқ» деп дыбыстауының негізінде пайда болған. Еліктеуіш сөзге «а» сөз тудырушы тұлғаның жалғануы арқылы «қарға» тұлғасы қалыптасқан, ал сөздің мәні – қарқылдайтын құстың атын білдіру – оның дыбыстауына негізделіп (мотивацияланып) жасалған деп пайымдаймыз. Демек, «қарғажан», «қарғашым» сөздері мен «қарға» сөздері тек сыртқы дыбысталуы ортақ, мағынасы әртүрлі болатын омонимдес атаулар. Мұндай сөздердің семантикалық қырлары туралы А. Салқынбай, Н. Егізбаева, Ш. Рамазанова мақаласында жақсы талданған [5, 135-155-б.].

Асылы, қазақ топырағында өсіп, дамып, қалыптасқан ұлттық танымда сұлулық пен сүйкімділікті, сүйген жарды қара қарғаға теңеу дәстүрі кездеспеген. Керісінше, қарғаның сүйкімсіздеу бейнесі мен сипаты қазақ өлеңдерінде өте жақсы сомдалған. Мысалы, Қазтуған жырауда:

Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас, –

деп, биіктік пен біліктілік атты ұлы ұғымдардың қарға сияқты құстар үшін алынбайтын қамал екенін, мұндай өлшемдердің қарғадан жоғары тұратынын көрсете жырласа [6, 28-б.], асқақ та адуынды Ақтамберді жырау:

Білімді туған жақсыға
Залал қылмас мың қарға, –

деу арқылы қарғаның пешенесіне жақсылық пен сұлулық, ақылдылық пен парасаттылық жазылмағанын паш етпей ме? [6, 66-б.].

А. Сейдімбеков «қарға тамырлы қазақ» деген тұрақты сөз тіркесінің төркінін де қарғамен байланысты деп тұжырым жасайды. «Қарға тамырлы қазақ» тұрақты тіркесінің негізгі мағынасы І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» былайша анықталады: «ілік-шатысты, туысқандық қарым-қатынасты білдіру» [7, 330-б.]. «Сұрай-сұрай қарын бөле шығарсың» демей ме қазақ тағылымы; осы ұғыммен шамалас, жақын, мағыналары ортақ. Аталған тұрақты тіркестің құрамындағы «қарға» сөзінің мағынасы көне де терең, тұлғасының өзіндік даму, қалыптасу жолы да ерекше. Бұл «қарғаның» мағынасы да құс мағынасын көрсетпейді. Көне түркі тілінде «қарға-қар» сөзінің мағынасы – «смешивать, примешивать» болып қолданған.

Махмут Қашқаридың «Дивани луғат-ит түрк» еңбегінде «қарғақ», «қарғақ тармағы» сөздері өсімдік атауы [5, 467-б.]. Көрсетілген деректерден «қарға» сөзінің көне түбірі «қар» – «араласу, қосылу», ал «қарғақ» «терең тамырлы, араласқан, ұзын тамырлы өсімдік» мағынасында жұмсалғанын аңғарамыз. «Қарға тамырлы» тіркесінің негізінде әуелгі мағынасында «қарғақ тамырлы» ұғымы мен түсінігі жатыр да, ұғымның астарлы, ауыспалы мағынасы арқылы негізделіп, «қарға тамырлы қазақ» тұрақты тіркесі келіп шыққан. Тұлғалық көрінісінің «қарғақ-қарға» болып, «қ» дыбысының түсірілуінің де өзіндік ішкі тілдік заңдылығы бар. Екпін түспейтін соңғы «қ» дауыссызы элизияға ұшырайды. «Өсімдік тамырындай бір тамырдан нәр алып, араласқан, тұтасқан, туысқан, түбі бір, тегі ортақ» деген мағына арқылы абстракциялана келіп, пайда болған туынды мағыналы тіркес деп есептеуге болар еді.

«Қарға» бейнесінің қазақ топырағында ешқандай тотемдік ұғымды білдірмегендігін халық ауыз әдебиеті үлгілері де дәлелдеп бере алады. «Қыз Жібек» жырында Төлеген Бекежанға:

Замандас едің, жан аға!
Қарға-құзғын жемесін,
асыра кеткін жүзімді, –

дер еді.

Бір түбірден өрбіген тектес, түбірлес, туыс сөздер сыртқы дыбыстық тұлғалары өзгеріске түскенімен, ішкі мағыналарындағы жақындық алыстамайды, ортақ «арқау жіп» үзілмейді. Қалыптасып туындаған жаңа атау мағынасының құрамында әуелгі сөздің бір мағыналық қыры сақталып қалады. Біздерге сол арқауды дұрыс тауып, сөз мағынасын айқындауда сөз тамырының тереңдігін дұрыс бағамдау парыз. Тіл-жүйелі де зерделі заңдылықтарға бағынатын ғылым. Сөз жүйесі – мағынаға, мағына астарына тәуелді.

Аңызда төтем ретінде халық танымында терең із қалдырған, әлемдік мифологияда дүниенің қозғаушы күшінің бірі ретінде бағаланатын жануардың бірі – өгіз. Өгіз (бұқа) бейнесі әлемдік фольклордағы дүниенің шығу тегі жөніндегі аңыздарда мол кездеседі. Аспандағы күннің жердегі бір бейнесі ретінде қабылданған өгіз-бұқа әлемдегі адамзат танымында – Тәңірдің елшісі.

Түркі халқы дүниетанымында өгіз киелі саналған. Тамғалы шатқалынан түсірілген суреттердегі өгіз бейнесі – бұл жануардың тотемдік түсінік ретінде танылғанын дәлелдей түседі. Бұл туралы ғалым С. Ақатаев «Күн және көлеңке» атты зерттеуінде былай деп жазады: «Тотем адамдарға қамқоршы болады-мыс. Өте ерте заманда жер бетінде су болмапты. Екі адам өгіз бағады екен. Өгіз әбден шөлдеген соң су ішейін десе, таппайды. Жануар өкіріп, жерді бұрқыратып қаза бастайды. Қазған жерден су шығады» [2, 69-б.]. Халық арасында мұндай аңыздар әлденешеу. Барлық аңыздардағы негізгі сарын – бұқаның киелі, қасиетті сипаты. *Бұқа* – *бық* сөздері мен *корова* – *ірі қара (сиыр)* сөздері бір таңбадан тараған тұлғалар. Орыс тіліндегі *кор-о-ва* сөзінің төркіні «кор», «қар-а» сөзімен байланысты. Айтылымда оның «карово» болып айтылуының да өзіндік ішкі ерекшелігі бар екені анық.

Қазақтың адамзаттық танымға қосқан үлесінің бірі – аққудың адалдық, мөлдір сұлулық, пәктік қасиетін тотемдік деңгейінде табына бағалап, мөлшерлеуі. Аққу – халықтың киелі де құдыретті саналған қасиетті құсы. «Аққуды атуға болмайды» деп қанды қолдарға талап қояды халық даналығы. «Аққу құстың төресі, жалғыз жатып оттамас, Хас жақсының белгісі, қара сөзді жақтамас», – дейді қазақ мақалы.

Асан Қайғының Жәнібек ханға қаратып айтқан толғауда:

*Құладың құстың құлы еді,
Тышқан жеп жүнін түледі,
Аққу құстың төресі
Ен жайлап көлде жүреді, –*

деп құладың мен аққудың бейнелері арқылы ханды аққуға, жауларын құладыңға теңеген [6, 24-б.].

Аққудың сыңарынсыз жалғыз жатып оттай алмайтыны, иісі қазақ баласының жеке отырып ас іше алмайтын қонақжайлық, мейірімділік қасиетімен де астасып жатыр. Аққу – тек әдемілік пен сұлулық символы ғана емес, ол – заты киелі құс. «Аққуды өлтірсең, оның киесі атады, сен жамандыққа кезігесің», – деп тәрбиелейді халық аңыздары.

Қазақ әдебиетінде сомдалған аққу бейнесінің ғажайып мүсіні бар десек, қателеспейміз. Сөзбен салынған бұл ғажайып бейненің өзегінде өзгеше бір тылсым сыр бар. Ол тылсым сыр халық танымының тереңдігінде. Қазақ танымындағы мөлдір сезім, сұлу сыр, келісті көркемдік, кіршіксіз пәктік – аққу бейнесі арқылы қалыптасқан ұғымда, тілде айқын көрініс табады. Ұғымдағы ұлы да нәзік ойлар аққу бейнесі арқылы өзінің сөздегі сымбатында сәулеленгендей.

Ақан сері, Біржан сал, Сәкен мен Ілияс, Қасым мен Мұқағали поэзиясының шыңы – Аққудың аяулы мүсінін сөз арқылы сыландатқанда танылған-ды.

*Аққу құс айдын көлге шомылғандай,
Лашын құс өз бойынан қорынғандай, –*

деп ақын Ілияс тебіренсе,

*Ал қара көк айдынында аққу жүзген Аралым,
Айдыныңа айнуыңда айбаттана қарадым, –*

деп Қасым таңдай қағады.

Аққу мойын, аққу сезім, аққу-ару, аққудай әппақ, аққудай шырайлы, аққудай саңқылдаған т.б. сияқты теңеулер мен тұрақты тіркестердің тілімізде жиі жұмсалуды да жоғарыдағы пікірді айғақтай түсері кәміл.

Аққуды аялаған, оның сұлулығына тәнті болған, тағзым еткен халықтың қара қобыз сұлбасын да аққу бейнелі етіп жасауында әлі айтылмаған сыр бар. Қазақ халқының көне дәуірдегі қара қобызының тұлғасы, пішіні аққудың бейнесіне ұқсас болғанын Әлкей Марғұлан алғаш танып, айтып кеткен екен. [3, 217-б.]. Ғалым Болат Сарыбаев та Алтай қазақтарының арасында кездестірген қара қобыздың мойны ұзын, құйрығы – сопақ, ұзынша келген, аққудың құйрығына ұқсап тұрады екен деп жазған болатын. Қобызды аққудың сипатына ұқсата жасаудың өзіндік тарихи-дәстүрлік жолы мен жүйесі бар. «Біріншіден, халықтың сұлулықты сүйетін ой-санасы бойынша, құстың даусы – жаратылыстағы құлаққа әдемі естілетін ең сұлу үннің бірі. Екіншіден, аққу – қазақтардың ерекше қадірлейтін, киелі құсы» [3, 218-б.].

Қорыта айтқанда, қазақ дүниетанымында далаға тән асқақтық пен кеңдік бар. Дала заңында бөріден асқан күшті жоқ, аққудан асқан әдемілік пен адалдық тәңірісі кем де кем. Техника мен технологияның үлкен жылдамдықпен қарқынды дамуы мен ақпарат алу жолының шапшаңдығы – жеке тұлғаны өмірге тез бейімделіп, тез жетілуіне, «заманына сай адамы» болуға итермелейді. Мол ақпаратты алып, игеріп қазіргі уақытта жылдам-ақ «білімді», «білікті» болуға жол ашық. Планетадағы бүкіл жаңалықты «көзді ашып-жұмғанша, жылдам хабар алғызып отырған» бүгінгі технология жетістіктері арқылы білім алу қиындық келтірмейтіні анық. Қазіргі ғылымның даму деңгейі қоғам дамуын тез өзгертіп, жетілдіріп, оның сан түрлі бағытта өзгере дамуына қол жеткізе алады.

Қазіргі ғылыми технократия мен қоғамда бүгінгі таңда орнығып отырған «бүгін және қазір» прагматикасын талдаған көптеген гуманитар-зерттеушілер жеке тұлғаның дамуында өмірдің мәнін түсінуден гөрі, жеңіл-желпі күйбең тірлікке салынудың артқанын, рухани құндылықтардың алмаса бастағанын орынды ескертуде. Қазіргі қоғамның белсенді үдерісінде гуманитарлық ғылымның беделінің түсуі, бағаланбауы анық байқалуда. Бұл үдеріс тек біздің елімізде ғана емес, әлемдік кеңістікте етек алып отырғаны рас. Тіпті жапондық кей зерттеушілер әлеуметтік білімді оқытудан бас тартуға шақырғаны да мәлім. «Экзистенциалды философияның» күні бітті деп жорамалдаушы батыстық ғалымдар өмірдің мәнін айқындауға арналған ғылым саласының орнына, неокзистенциалдық теорияны ұсынып жүруінде де мән бар. Технократизм культінің орнығуы, тұтынушыға айналған қоғамның «бүгін және қазір» прагматизміне бой ұруы – рухани әлсіздіктің белең алуын алға тартты. Мұны күнделікті адамдардың бойынан айқын байқап жүргеніміз рас.

Қазіргі XX ғасыр мен XXI ғасыр тоғысы мен XXI ғасырдың басында пайда болған неокзистенциалистік теорияға ғалымдар үлкен сеніммен қарауда. Олардың арасында философтар ғана емес, сонымен бірге натурализм мен психоанализ теориялары ұсынған тұжырымдарға қарсы көптеген психологтардың болуы да қуантады. Қазіргі таңда бұл теория батыста белсенді зерттелуде. Экзистенциалды тәсіл философияда, педагогикада, этнографияда, мәдениеттану мен тіпті медицинада кеңінен қолданылады. Экзистенциалдық

аксиологияны құру, «құндылықтар» арқылы субъектіге әсер ету дәрежесін зерттейтін арнайы құрылған қағида қазірде ғылыми бағыт ретінде қалыптасып келеді. Ақпараттық қоғам жағдайында үлкен дүниетанымдық маңызға ие. Құндылықтар жүйесін бағалау мен бағамдау адам баласының күнделікті тіршілігінен бастап, үлкен жаһандық мәселелерді шешуге дейінгі аралықтағы барлық әрекеттер үшін маңызды болмақ.

Пайдаланған еңбектер:

1. <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanyinh-zheti-qury>
2. Ақатаев С. Күн мен көлеңке. – Алматы, 1990. – 61-б.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, 1985. – 8-б.
4. Қашқари М. Дивани-лұғат ит түрк. Түрк сөздігі. А. Егеубаев аудармасы. – Алматы, 1997. – 1-том. – 382-б.
5. Salkynbay A.B. Yegizbaeva N., Ramazanova Sh. Functional- semantic paradigms of voice category in the kazakh language. // *Opcion* 35 (89). 2019. С. 135-155
6. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. – 28-б.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1988. – 330-б.

Тымболова А.

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ДІЛ

Жаһандану үрдісіне жұтылып бара жатқан бүгінгідей кезеңде өзінді өзін тану, ұлтқа тән қасиетті құндылықтарды құрметтеу, қазақы танымды заманауи жетістіктермен жаңарту ауадай қажет болып отыр. Осы орайда «Қазақ қоғамы өзінің дербес даму үлгісін жасауы қажет» деген мәселе көтерілгелі қашан?! Ол үшін тарихи сананы жаңғыртып, ұлттық сананы кемелдендіріп, ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұраларын цифрлық өркениет жағдайында ұлт әжетіне жарату қажет.

Ұлттық бірегейлікті құрайтын генетикалық, мәдени, тілдік бірегейліктің негізінде ұлттың басты өмір сүру факторы айқындалады. Осылардың ішіндегі ең маңыздысы – *тілдік бірегейлік*. Ұлт ретінде бар болудың бір ғана жолы да осы тілінді жоғалтпауға әкеп саяды. Демек, ұлттық кодтың тамыры – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте жатыр. Ұлттық кодты дамыту – рухани мәдениетімізді жаңғыртудың басты тетігі. Қазақтың бойындағы кодталған мінезін өнер-білімді үйренуге деген ынтасынан, табиғатпен тілдескен далаға деген сүйіспеншілігінен, дүниетанымдық пәлсапасының кеңдігінен, «мың өліп, мың тірілсе» де, өмірге деген құштарлығынан көруге болады.

Ұлттың әлеуетін арттыру үшін мәдениетіміз бен идеологиямызды одан әрі дамытуымыз керек. «Рухани жаңғырудың» мән-маңызы да нақ осында. Онда «өзінің тарихын, тілін, мәдениетін білетін, сондай-ақ заманына лайық, шет тілдерін меңгерген, озық әрі жаһандық көзқарасы бар қазақстандық біздің қоғамымыздың идеалына айналуда тиіс» деген мақсат қойылды. Осы орайда мәңгілік ел болып қалу жолындағы мәдени-рухани, ұлттық тәлім-тәрбие және білім саласындағы ізденістерді тағы бір саралауымыз қажет.

«*Мәңгілік ел*» ұғымы – ұлтымыздың ұлы бағдарын айқындайтын, келешегімізге түп қазық болатын идея. Осыған орай «Мәңгілік Қазақстан» жобасы – ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті. Бұл стратегияны мүлтіксіз орындауымыз қажет. «Мәңгілік ел» идеясы халықтың түп санасында қоздап, қайнауы жетіп, жанып-жанданып, бүгінгі еліміздің етек жинаған тұсында жарқ етіп жарыққа шықты. Ұланғайыр қазақ жерін аманаттап қалдырған ата-бабаларымыздың аңсаған ұлттық арманы – ұрпақ жалғастырып, «қазақ» деген ел ретінде мәңгілік жасау еді. «Кеудеңде шыбын жаның болса егер, жоғалтпа жер бетінен қазақ атын» (Қожаберген жырау), – деп күрескен ұлы тұлғалардың ұлы арманы да – осы еді. «Мәңгілік ел» ұғымы – ұлтымыздың ұлы бағдарын айқындайтын, келешегімізге түп қазық болатын идея. Бұл

МАЗМҰНЫ

1. ТӘУЕЛСІЗДІК, ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ, ҰЛТТЫҚ КОД, 1

<i>Сағындықұлы Б., Құнанбай А.</i> Тіл тарихының архетиптік құрылымын реконструкциялау бағыттары мен сөз төркінін ашудағы әдіс-тәсілдер -----	3
<i>Манкеева Ж.</i> Ұлы Дала құндылығының тілдік бейнесі -----	9
<i>Әбжанов Х.</i> Ұлттық тарих және ана тілі: ықпалдастығы мен коды -----	11
<i>Ісімақова А.</i> Түркология мен қазақ тілтану ғылымының реформаторы: қазіргі дискурс -----	16
<i>Смағұлова Г.</i> Тәуелсіз Қазақстан кеңістігіндегі мемлекеттік тіл-----	21
<i>Салқынбай А.</i> Ұлттық кодтағы таным мен тағылым-----	27
<i>Тымболова А.</i> Ұлы дала құндылықтарындағы тіл мен діл -----	32
<i>Әбділәшімұлы Д.</i> Ақбалық ханым туралы жазылған Ғаббас сұлтанның хаты -----	37
<i>Әбдуәлиұлы Б.</i> Рухани жаңғыру және діни таным сабақтастығы -----	41
<i>Жұбай О.</i> Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесімі және кірме сөздерді игерудегі ұстанымдар -----	45
<i>Рамазанова Ш., Айсултанова Қ., Саякова Б.</i> Қазақ тіліне басымдық берілуі керек! -----	54
<i>Иманқұлова С.</i> Қазақ тілінің виртуалды кеңістігін құру идеясы -----	57
<i>Әлімтаева Л., Төлеу Ж.</i> Қазақ тіліндегі «сән» ұғымы -----	59
<i>Ерхожина Ш.</i> Қазақстандағы ғылым мен білім беру тоғысындағы идеялар-----	69
<i>Әлімтаева Л., Қадыржанова Ж.</i> Эксплицитті, имплицитті мәннің коммуникативті және прагматикалық сипаты -----	72
<i>Аширова А.</i> Мемлекеттік тіліміз – ұлтымыздың күретамыры -----	77
<i>Өтемісова Г.</i> Көнерген аталымдарды жаңғырту – қазақ терминқорын молайтудың бір көзі -----	81
<i>Аитова Н.</i> Тілдегі модельдер және қазақы/түркілік сөзтаным -----	85